

KRAKONOŠOVA DRUŽINA

Jan Pohunek

NÁRODNÍ
MUZEUM

|| NÁRODNÍ
MUZEUM

KRAKONOŠOVA DRUŽINA

Jan Pohunek

Národní muzeum
Praha 2023

Recenzenti

doc. PhDr. Petr Janeček, Ph.D.

doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc.

Vědecký redaktor

Mgr. Kristýna Blechová

Poděkování

Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2019–2023/13.II.b).

Ilustrace na obálce: Ewa Labak, *Liczyrzepa*

© Národní muzeum, 2023

© Jan Pohunek, 2023

Fotografie © Jan Pohunek (není-li uvedeno jinak)

Překlad © Magdalena Dvořáková

ISBN 978-80-7036-758-2 (print)

ISBN 978-80-7036-759-9 (pdf)

OBSAH

Poděkování	8
Úvod	9
Část I. Krakonoš a hledání typu	11
Krakonoš	11
Stručné dějiny Krakonoše	11
Krakonoš na pomezí a na cestách	15
Krakonoš vysvětlovaný	17
Krakonoš jako postava svého druhu	19
Horští duchové v katalozích a komparacích	20
Část II. Osoby a obsazení	24
Fabián	24
Fabián a Medulina	24
Fabián brdským Krakonošem	28
Fabiánovi hierofanti	29
Fabián se toulá po Brdech	33
Fabiánovy podoby	35
Strážci Jeseníků	37
Jezerní pastýř	38
Praděd	43
Stämmichmann	46
Kačenka a Rampušák	47
Kačenka	48
Rampušák	51
Muhu a Jeschkengeist	53
Muhu	53
Jeschkengeist	58
Pelíšek	62
Marzebilla	64
Dyma	69
Duchové západočeských pohoří	71
Stilzel	71
Nippel	74
Tüllngeist neboli Tyllenberger	79

Obsah

Feinschl	81
Kober	82
Strašidla Lanškrounska a Hřebečska	84
Buschhansl	85
Grünhütel	86
Growamonn	87
Hagen	87
Neznámí solitéři	89
Podhorgeist	89
Hörnel	91
Táta Schöninger	91
Ozembúch a Matúšiček	92
Boubínský kmet	94
Průzračný	95
Stařec z Turoldu	95
Mákal	96
Šumpela	97
Vladaři na pomezí	98
Radegast	98
Hans Heiling	100
Egeria	103
Nově stvoření adepti	104
Izerína, Jizerák a Žul	104
Šumavous	105
Borek	106
Karpeles a Ježilampas	107
Rudovřes	108
Část III. Pohledy do zahraničí	109
Na kladském pomezí	110
Alpské bytosti	112
Katzenveit	117
Bergeist Josefa Madlenera	119

Část IV. Spřízněné bytosti	121
Lesní lidé a děsové	121
Zvláštní tváře hejkalů	124
Hop na záda!	128
Horní duchové	130
Část V. Obecné poznatky	136
Krkonošův vývoj jako jeho charakteristický rys	136
Různé kořeny ostatních „Krkonošů“	138
Nabytí jména a individualizace	140
Benevolence	142
Přetrvávání a moderní literatura	146
Horští duchové mezi žánry	148
Sídla a území	151
Krkonošova družina v současnosti	153
Část VI. Závěrem	156
Teze	156
Koda	157
Summary	158
Literatura a písemné prameny	161
Respondenti, odborné konzultace	196

PODĚKOVÁNÍ

Daniil Belokopytov, Pavla Bláhová, Lenka Blažková, Marika Boritzková, Daniel Dědovský, Veronika Drnková, Jaroslav Čada, Štěpán Čadek, Františka Dudková Párysová, Tomáš Gronský, Helena Houfková, Dana Hradilová, Jaka Jakofčič, Petr Janeček, Hanuš Jordan, Petr Kalač, Lucie Klečková, Michaela Kollerová, Pavel Kracík, Jan Krško, Matěj Matela, Renata Mayerová, Helena Mevaldová, Marie Plešáková, Iva Pohunková, Alena Prudká, Ivan Rous, Marek Řeháček, Marek Sekyra, Schizzy, Hana Soukupová, Jana Stěhulková, Jaroslav Šlejmar – Kutloch, Jan Sušer, Lenka Šmídová, Václav Vodvářka, Jiří Wolf, Sam Zajíček

ÚVOD

Hledač pokladů bloudí mlhou a marně se snaží nalézt znamení podle vlašské knihy, kterou draze koupil dole pod horami, kabát už má skoro promočený a z dálky se jako nepřátelský smích přibližuje zlověstné hřmění. Stárnoucí kněz stoupá se studenty na skalnaté bradlo a v kmenech, balvanech a lišejníku spatřuje tváře bytostí, které tu jistě uctívali pohanští žrecové. Babka ze sousedství přiběhla domů, rozčilením skoro ani nedokáže mluvit – „Zase on!“ ukazuje roztřeseným prstem k zeleným hájům nad městem H. Ředitel měšťanky pobývající na lázeňském odpočinku smáčí pero do kalamáře a hledí přes hrnek kávy na modravé hřebeny – je třeba zachytit, o čem mluvili včera s lesníkem na výletě horského spolku a pokud možno dát zároveň dobrý příklad do života té naší mládeži. Přes zelené vrchy televizních kulis kráčí majestátní vousatý stařec, bystrým zrakem měří svůj kraj a rozhazuje květiny. Joe, Sam a Klikař vyšli ze štol, jsou rádi, že už jsou na světle, akorát že Klikař chybí. Na násvi se objevila nová cedule naučné stezky, kterou provádí bystrý skřítek nebo půvabná dívka tu keltského, tu německého původu. Z lesa se ozývá podivné volání.

Z lesa se ozývá podivné volání. Vypráví se, že je to patron kraje, někdy škůdce, jindy dobroděj. Horský duch, strážce pohoří, vládce nad počasím, pomocník chudých, potměšilý žertěř stíhající lesní dělníky. Anebo možná hejkal, zakletý rytíř, staročeská smyšlenka, čistě komerční magnet na turisty, astrální duše či telurická energie. Prostě místní Krakonoš, řekne se dětem, které právě vystoupily z autobusu a zamyšleně hledí na sochu zhotovenou amatérským řezbářem a majitelem chaty v jednom. A děti vědí – vědí, kdo je Krakonoš a co můžou čekat od jeho kolegů.

Jen folkloristé si vlastně nejsou tolik jistí. Narážejí na tohle téma už od 19. století, ale terén je zahalen mlhou a někteří členové Krakonošovy družiny se ani nedali pořádně spatřit. V pomyslném hustém lese se zdvihá několik vrcholů, ze kterých se snad jde lépe rozhlédnout – majestátní Rubezahlberg, rozeklaná Hejkalí skála, Důlní vrch, kde to nejdůležitější ale leží pod zemí, nebo dosud bezejmenná kóta s novou vyhlídkovou věží a turistickým informačním centrem.

A zamyšlený badatel prochází mezi nimi přes zející vývraty a po podivných vrstevnicích a snaží se se zápalem přírodovědce načrtnout mapu, do které zaznamenává výskyt široce rozšířeného Fabiána nebo Praděda i třeba různých vzácných endemitních Grünhütelů a Stämmichmannů. Přemýšlí, odkud se příběhy o těchto bytostech berou, kam je lze zařadit, zda se sobě

Úvod

přibližují, nebo naopak vzdalují, co představovaly kdysi a jaký mají smysl dnes. Co to vlastně znamená, že některá místa mají „vlastního“ Krakonoše.

ČÁST I.

KRAKONOŠ A HLEDÁNÍ TYPU

Tak řečení horští duchové, „krakonošovští“ patroni různých oblastí, jsou typickým příkladem oblíbených folklorních postav, se kterými poměrně snadno pracují populární kultura a lidová slovesnost, ale které se při bližším a odbornějším pohledu vzpírají jasnější definici. Co to vlastně znamená „být podobný Krakonošovi“? Koho můžeme do pomyslné Krakonošovy družiny zařadit? Nebylo by lepší mluvit o více druzích postav, které se někdy objevují v podobných rolích? A není nakonec snaha o nalezení „místního“ Krakonoše ve svých počátcích prakticky vždy umělým přetvořením pestřejší folklorní tradice? V této knize se pokusím na některé takové otázky (a pár dalších, na které narazíme po cestě) odpovědět. Než se na ně ale podíváme podrobněji, je potřeba připomenout základní rysy samotného Krakonoše a také shrnout některé problémy spojené s dosavadními pokusy o vymezení typu „krakonošovských“ bytostí.

Krakonoš

11

Krakonoš je jednou ze známějších českých pověrečných bytostí honosících se vlastním jménem a zároveň zvláštním zjevem, který už po staletí dráždí fantazii umělců, badatelů i obyčejných lidí. Je spojený s českou i německou kulturou, zejména po druhé světové válce se dočkal nárůstu popularity také v Polsku (*Koudelková 2006b, 71–81*) a alespoň občas jeho příběhy různými způsoby proniknou i do vzdálenějších končin (*srov. Kropěj 2012, 218, 236; Mignola 2002, 24–25*). Současně je bytostí poměrně letitou, která nevstoupila do literatury až se zvýšeným zájmem o lidovou slovesnost v 18. a 19. století, ale s ním se setkáváme už v textech z období reformace (*Jech 2008, 17–30*). Po celou dobu své doložené existence si sice uchovával některé výrazné rysy, jeho povaha i vzhled se ale proměňovaly a přizpůsobovaly tomu, co doba očekávala.

Stručné dějiny Krakonoše

Chronologicky snad první zmínky o Krakonošovi, tehdy známém pouze pod různými variantami jména Rübenzahl či Rübzahl (česky Rýbrcou), pocházejí z tzv. *Vídeňského rukopisu* a *Trutnovské vlašské knihy* vrocených

do 15. století, ale zachovaných jen v mladších opisech. Prvním spolehlivě datovatelným pramenem je až mapa Slezska Martina Hellwiga z roku 1561, kde je pod jménem Rübenzal zachycen v podobě polozvřícího démona připomínajícího gryfa s parohy a třímajícího hůl. Nutno ale podotknout, že podobné démonické postavy (byť bez uvedených jmen) byly na dobových mapách poměrně častým jevem, takže toto zpodobnění ducha nemusí v ničem odrážet místní tradici, ale je spíše výtvorem kartografovým. Nejstarší písemné informace o Rýbrcoulovi pak přináší spis Christophu Ireneu *Wasserspiegel* z roku 1566. Po Ireneovi už se Rübenzahl v písemných pramenech objevoval častěji, přičemž byl obvykle spojován s hornickou činností a mival podobu mnicha, která může odkazovat jak k Ireneově kritice katolicismu, tak i ke starému hornickému oděvu s kápí. V literárních zdrojích z 16. století, které přitom zřejmě alespoň částečně vycházejí z lidových podání, především střežil podzemní poklady a komplikoval práci havířům a lesním dělníkům. Uměl se také proměňovat a sváděl lidi z cest (*Jech 2008, 17–30; Koudelková 2006b, 25; Rous 2019, 138–139; Rous 2022, ústní sdělení*).

12

Rozech rýbrcoulovských motivů přišel ve století sedmáctém, zejména v jeho 60. a 70. letech v souvislosti s košatými pojednáními a soubory povídek *Daemonologia Rubinzali Silesii* a *Satyrys Etymologicus* od Johanna Praetoria. Rýbrcoul u Praetoria vystupoval někdy jako zlovolný krkonošský démon, jindy jako poněkud hrubý šprýmař využívající své schopnosti proměny. Nešlo o pojetí zcela nové, s interpretací Rýbrcoula jako žertěře, pocházejícího původně z hornického města Goslaru v Harzu, přišel už na začátku 17. století Matthias Burgklechner. Stejně tak některé Praetoriovy historky o čarodějných žertících se dříve objevují u postav, jako byli kouzelník Žito nebo Faust. Praetoriovo dílo, které zřejmě adaptovalo jak takové původně nerýbrcoulovské fabule, tak i ústní tradici, a obojí literárně dotvářelo, se ale dočkalo značné popularity a výrazně přispělo k rozšíření známosti postavy. Z dalších dobových autorů, jejichž podání je pro představy o Rýbrcoulovi alespoň v českém prostředí určující, je možné zmínit například Bohuslava Balbína, který jej na základě různých pramenů interpretoval jako spíše vlídné zjevení, které se umí proměňovat, střeží poklady, vládne počasí a občas podle zásluh lidem pomáhá nebo je trestá (*Jech 2008, 31–70; Praetorius 1970; von Graben zum Stein – Vajchr 2021, 89–91, 180; Scholz Williams 2006, 69–85*).

Rýbrcoul se každopádně stával čím dál tím populárnějším, o čemž svědčí i třeba zápisy vzdělaných hostů z návštěvní knihy z vrcholu Sněžky, kterou vydal Kaspar Gottlieb Lindner roku 1736. Většina těchto záznamů se ale o horském duchu nevyjadřuje lichotivě, spílají mu například za špatné počasí a jinak jej neberou vážně (*von Graben zum Stein – Vajchr 2021, 89–91, 181*). Další výraznou interpretací Rýbrcoula, která na dlouhou dobu nastavila odlišný trend, byly příběhy v díle *Volksmärchen der Deutschen* Johanna Karla Augusta Musäuse z let 1782–1787. Oproti poměrně stručnému Praetoriiovi obsadil Musäus Rýbrcoula do rozkošatělých pohádkově laděných příběhů s celou řadou dalších aktérů a zároveň jej zlidšťoval. Kromě Rýbrcoula – vládce pohoří, což je interpretace u Musäuse přijímaná, ale zároveň částečně ironizovaná, se tak objevil například i Rýbrcoul coby ctitel lidské dívky. Podobným způsobem přistoupila k Rýbrcoulovi i oblíbená česká knížka lidového čtení *Rybrcol na Krkonošských horách, aneb, Zakletý a vysvobozený princ* vydaná poprvé roku 1794 a opakovaně přetiskovaná, kde byl princem Holdekronem zakletým do podoby dítěte se zlatými pery na hlavě (*Jech 2008, 71–75; anonym 1804*). Autor této knížky, někdy uváděný jako „Kylar“, není známý, mohlo by jít o jednoho z Krameriových častých spolupracovníků Jana Rulíka, náchodského sládky a lidového dramatika Jana Karla Killara, který byl jedním z Krameriových distributorů, nebo polického vlasteneckého kněze Karla Hynka Killara. U posledního z uvedených možných autorů by zřejmě Krameriovu tisku předcházelo nedatované vydání u Fabiána Augustina Beinhauera v Jihlavě (*Koudelková 2006b, 99–101; Dědovský 2022, konzultace; Sochorová 1994, 515, 519; Šimeček 1992, 61, 63*).

Rýbrcoulova literární známost přispěla k tomu, že byl nejen populární folklorní postavou, ale i autorsky uchopovanou entitou, o níž vznikaly v českém i německém prostředí nové příběhy čerpající jak z lokální ústní tradice, tak i, mnohdy vydatněji, především z Musäuse a Praetoria. Zejména u českých autorů bylo také v 19. století možné pozorovat posun, při kterém se z bytosti popisované v pověstech stával mnohem více pohádkovým hrdinou nebo pomocníkem pohádkových hrdinů, přičemž celý pohádkový žánr se čím dál tím více obracel k dětem, což nevyhnutelně znamenalo obroušení některých hran. Rýbrcoul coby potenciálně nebezpečný a případně i škodolibý duch hor se tak během 19. století proměňoval ve velebného a majestátního ochránce hor, zpravidla vyobrazovaného

s mysliveckými atributy, dlouhým vousem a kloboukem zdobeným pery. Namísto různých variant původně německého pojmenování Rübezahle se také prosazovalo „české“ jméno Krakonoš, poprvé snad zaznamenané roku 1824 u Václava Klimenta Klicpery jako alternativa k Čelakovského překladu Řepočet.¹ Pomyslným završením této etapy vývoje byla roku 1905 oblíbená pohádková kniha *Krakonoš* Ludmily Grossmannové-Brodské (*Jech 2008, 109–121, 189–191; 347–348*). V německém prostředí byla oproti tomu na začátku 20. století z uměleckého hlediska nejlivnější kniha *Rübezahlbuch* Carla Hauptmanna z roku 1915, která se inspirovala barokní obrazností a Rýbrcoula po Musäusovi „redémonizovala“. Objevoval se ale i v různých dalších sbírkách pověstí, někdy převyprávěných pro děti (*Koudelková 2006b, 33–34, 53–55*).

Kromě plejády autorů knížek pro děti se ve 20. století ke Krakonošovi vraceli i autoři jako Josef Štefan Kubín nebo Jan Weiss, jejichž tvorba nesměřovala nutně k nejmladším a pro které byl coby postava z místního folkloru vyjádřením vztahu k rodnému kraji a jeho svébytnosti. Jistým pokračováním tohoto trendu byly v pozdějších dekadách také knihy Amálie Kutinové a Marie Kubátové, které spojovaly jak sběratelskou činnost, tak i – zejména v případě Kubátové – autorskou invenci obohacující krakonošovské příběhy o další prvky. Staletá německá tradice, která se přirozeně promítala i do literárního zájmu, oproti tomu po druhé světové válce zeslábla v důsledku odsunu Němců. Současné německé texty o Krakonošovi jsou tak často přepracováním starších látek nebo nostalgickými ohlédnutími vycházejícími z tradičního života starých Krkonoš (*Jech 2008, 194–195, 273–276; Koudelková 2006b, 36–37, 59–68; viz např. Preussler 1998*). Z Kubátové díla částečně vycházel i oblíbený večerníček *Krkonošské pohádky* z roku 1974, který se na dlouhou dobu stal jedním z ikonických zpodobnění Krakonoše a obohatil jej o sestavu populárních podporujících postav (*srov. CSFD.cz: Krkonošské pohádky*). Do uvolněného prostoru ale také vstoupili autoři polští. V polské literatuře se sice dílčí zmínky o Krakonošovi objevují už od počátku 17. století a jejich počet narůstal ve století devatenáctém v souvislosti s rozmachem turistiky, polské přijetí Krakonoše završilo právě ale až dosídlování Krkonoš po roce 1945. Byla to i doba, kdy byly uměle vytvářeny

1 V této pasáži rozlišuji jména Rýbrcoule/Krakonoš s ohledem na historický a literární vývoj postavy, obecně se ale ve zbytku knihy pro přehlednost přikláním k jednotnému užívání dnes rozšířenějšího jména Krakonoš, a to i v případě pramenů starších nebo německé provenience.

polské varianty Krakonošova jména Liczyrzepa nebo Rzepiór, případně byl reinterpretován jako už odlišnější důlní duch Skarbnik Ryfejski. I kvůli těmto konkurenčním pojmenováním je někdy Krakonoš označován neutrálně zkrátka jako Duch Gór, případně je přejímáno (například při překladu pohádek Marie Kubátové) původně české pojmenování Karkonosz (Koudělková 2006b, 71–81).

V současnosti je Krakonoš postavou zároveň folklorní a literární, která má značný marketingový potenciál. Stal se totiž zároveň i legendárním představitel Krkonoš jako regionu a výrazným symbolem cestovního ruchu. Jeho podoba či jméno se tak objevovaly a stále objevují v názvech, znacích či propagační grafice místních firem nebo občanských i politických spolků. Byl zpodobňován umělecky, ať už formou lidových plastik, nebo profesionálně provedených soch, a na veřejných prostranstvích se také objevoval při různých slavnostech. Promítl se do krkonošských toponym (Krkonošova zahrádka, Krakonošova klenotnice a další), ale i do restauračních menu. Coby ochránce hor jej reflektovaly různé environmentální iniciativy od Národního parku po Greenpeace (Jech 2008, 369–373, 395). Během staletí tak prodělal dlouhou cestu od jednoho z pojmenovaných duchů představujících spíše nebezpečí hor přes místy nevypočitatelného (ale zábavného) hrdinu žertovných povídek a pohádek až po regionálního patrona, který – v souladu s proměnami nazírání přírody v novověku (srov. Stibral 2005) – už není hrozbou, ale naopak ochráncem Krkonoš. Přitom si ale uchovává různé stopy své staleté minulosti, přežívá v literatuře, populární kultuře i slovesném folkloru² a je dále obohacován o další významy a prvky.

Krkonoš na pomezí a na cestách

Popularita Krakonoše měla také další stránku. Obecné povědomí o něm přesahovalo přinejmenším od 17. století, kdy vyšly Praetoriovy povídky, hranice regionu. Zpravidla byl ale vnímán jako postava krkonošská nebo slezská. Zároveň nicméně existovaly příběhy o Krakonošovi umístěné mimo

2 Kam nemusí spadat nutně jen pověsti, ale třeba i anekdoty. Viz např.: Přijde Krakonoš do obchodu. „Co byste si dal?“ ptá se prodavačka. „Půlku Šumavy.“

jeho jádrovou domovskou oblast. Vyprávění o něm byla totiž v minulosti zaznamenána například v Kladsku, které z dnešního úhlu pohledu sice do Krkonoš nespadá, ale není od nich příliš vzdálené (srov. Jech 1959, 182–183; Koudelková 2011, 20, 110–112). Podobně jsou známy příběhy o Krakonošovi z Liberce (Jungbauer 1937, 49) nebo okolí Jičina (Kubín 1950, 133). Zavítával i na legendární vrch Turov u Náchoda (Tříška 1992, 7) a vstupoval do příběhů o orlickohorské princezně Kačence, k nimž se ještě vrátíme později (Němcová 1862, 21–22, Jirásek 1920, 111). Některé prameny hovoří i o tom, že byl jako lokální postava dříve místy vnímán v Krušných horách (Wolf – Wolfová 2019, 23–25), a dokonce až na jižní Moravě byla zachycena pověst o tom, jak Rybrcól, mimo jiné pán nad všemi čarodějnicemi, vyletí každý rok z Krkonoš a pokračuje přes Pálavu na Buchlov, přičemž po cestě zvedá vítr a ničí lesy (Šebestová 1900, 232). Oproti tomu v případě příběhů o Krakonošovi, který narazil do skály Zschirnsteinu v Labských pískovcích a přispěl tak utváření reliéfu v širším okolí (Grässe 1855, 133; Grässe 2018, 133), nebo komicky strašidelného vyprávění o Krakonoši coby nezvaném hostu situovaného do Králík, s nímž se setkáváme v 18. století v díle Otta von Graben zum Stein, je možné, že jde spíše o autorskou licenci, která nemusí nutně vycházet z místního folkloru (von Graben zum Stein – Vajchr 2021, 89–91, 182).³

Zvláštní případ poměrně širokého rozkročení, kdy je Krakonoš adaptován mimo česko-německé prostředí a stává se zároveň postavou vzdálenou i místní, představují jeho spíše zřídka výskyty ve Slovinsku. V časopise *Vertec* určeném dětem a mládeži vyšla například v roce 1875 povídka „Jak Libercún dřevařil“ odkazující na český původ Krakonoše a jeho působení v Krkonoších. Děj, ve kterém Krakonoš ztrestá svérázným způsobem štipání dříví a jeho následným rozděláním lakomého sedláka přisvojujícího si cizí práci, se nicméně odehrával v obci Hrušica, zřejmě položené u Jesenice v severním Slovinsku. V zemi byl též Krakonoš známý jako Repoštev a do místní literatury nejspíš pronikl prostřednictvím Praetoria a Musäusových příběhů o Krakonošovi, které byly do slovinštiny přeloženy roku 1857 (V. Z. 1875, 24–25; Kropěj 2012, 218, 236). Okrajově, ale přímo v místní lidové tradici, zachytil lingvista Friedrich Lorentz také jednu

3 Zcela autorskou fabulací vyjadřující autorovy politické názory je pak například Praetoriova povídka o tom, jak Krakonoš navštíví v Anglii Olivera Cromwella (Scholz Williams 2006, 77).

pověst o „Ribenzamovi“ na březích Baltského moře v dnes již zaniklém jazyce Pomofanských Slovinců (Lorentz 1907, 141).

V určitých případech vzdálenějšího výskytu Krakonoše si ale nemůžeme být jistí, zda zde vlastně nebylo jeho jméno při literárním zpracování pověstí použito právě jako srozumitelné označení bytosti Krakonošovi podobné, ale vycházející z jiné místní tradice. Týká se to například některých krušnohorských příběhů, kde se objevuje jako ohnivý zjevení nebo zhasíná lampy nočním pocestným (srov. Wolf – Wolfová 2019, 23–25). Stejně tak nejasný je příběh z Malých Karpat uvedený v Blauově sbírce sudetoněmeckých pověstí. Krakonoš zde pomůže chudému muži splnit nespílitelný úkol zadaný krutým hradním místodržícím, kterého v závěru promění v koně do svého sprežení. Povídka je sice uvedena Krakonošovým jménem, ale končí obecnějším zvoláním „*Das war niemand anders, als der Bergegeist der Karpathen!*“ (Blau 1929, 40–42) a v jiných sbírkách je bytost zmiňována bez přímého udání Krakonošova jména jako „*der Bergegeist des weissen Gebirges*“ (von Mednyánszky 1829, 289–293). Ostatně i výše zmíněná pověst o štípání dřeva bývá ve Slovincu spojována také s místním obrem Blagodějem (Kropej 2012, 218).

Krakonoš vysvětlovaný

Teorie o původu Krakonoše – a v mnohem menší míře o původu i jiných podobných postav (srov. např. Daňkovská 1983, 60) – se různily. Někteří autoři předpokládali, že pověsti o Krakonošovi mají reálné jádro, za nímž se skrývá nějaký zvláštní lidský osud. Tento trend je možné vysledovat už u starších autorů, kteří považovali Krakonoše za historickou osobu, revenanta nebo zakletého člověka (von Graben zum Stein – Vajchr 2021, 92; anonym 1804; Jech 2008, 47–48). Setkáváme se tak například s Krakonošem coby majitelem dolů z Harzu vypovězeným závistivým okolím pro podezření z užívání černé magie (Paudler 1904b, 232–234). Z novějších badatelů považoval kupříkladu J. Liška vznik postavy Rýbrcoula za přímou reflexi cizích prospektorů působících v Krkonoších, kteří se za různých okolností setkávali s místními horaly (Liška 1905, 226–227). Že k podobně interpretovaným setkáním mohlo občas dojít, i když nešlo o jediný kořen příběhů o Rýbrcoulovi, se domníval i Václav Tille (Tille 1898b, 261; Tille

1898d, 443). Zájem a snahy o vysvětlení vyvolávalo samozřejmě i samotné jméno Rýbrcoul a jeho varianty. Praetorius, který takových interpretací podal v duchu svého sběratelsky barokního přístupu celou řadu, jej mimo jiné z dnešního pohledu kuriózně ztotožňoval třeba se zkomoleným jménem Jana Rokycany (Koudelková 2006b, 18–19; Scholz Williams 2006, 79).

Druhým způsobem vysvětlování Krakonošova původu byla aplikace mytologické teorie, podle které se původně jednalo o pohanské božstvo nebo obecněji bytost vycházející z předkřesťanského uspořádání nadpřirozeného světa. Takovéto spekulativně-mytické úvahy mívaly zároveň i nacionální rozměr – identifikace Krakonoše coby postavy germánské nebo slovanské mytologie zároveň zakládala nárok na autochtonní původ toho či onoho etnika v regionu (Tille 1898, 173–174; Tuma-Patry 1931, 9–10, 25–27; Koudelková 2006b, 17; Kolář 1896, 446).

Třetí skupinu teorií by bylo možné označit jako „ekologickou“. Krakonoš zde byl ztělesněním přírodních dějů nebo záhad, které jsou antropomorfizovány místním obyvatelstvem žijícím v úzkém sepětí s krajinou (Tuma-Patry 1931, 7; Koudelková 2006b, 9–10; Tille 1898a, 178, 180; Tille 1898b 258–259; Tille 1898d, 443; Kolář 1896, 450). Podle některých teorií mohou za vznikem pověstí o legendárních horských bytostech včetně Krakonoše stát i neobvyklé optické jevy jako tzv. Brockenské strašidlo (Koudelková 2006b, 11). Šířeji a nejen o Krakonošovi uvažoval jesenický turista, učitel a muzejník Franz Peschel, který interpretoval všechny podobné duchy jako reprezentace počasí. Připomínal a domníval se, že v horách, které nepředstavují meteorologické hranice, jako jsou například Krušné hory, Malé Karpaty nebo Českomoravská vrchovina, žádný takový „Wettergeist“ nevznikl (Peschel 1931, 314; Growka 2020).

Čtvrtý pohled pak akcentuje příbuznost Krakonoše s obecnějšími a univerzálnějšími postavami folklorní démonologie, které je rovněž možné považovat za reprezentaci přírodních dějů nebo obecně divočiny. Jako Krakonošovy potenciální příbuzné tak například Tuma-Patry ve své studii o Krakonošovi uvádí slovanského lješije, čateže, upíra nebo s odvoláním na Konrada Zachera skandinávského skogmana nebo alpského schrätteliho (Tuma-Patry 1931, 27–28). Eva Koudelková zase připomíná, že některé motivy byly do pověstí o Krakonošovi postupně včleněny na základě jeho identifikace s nečistými silami a ďáblem (Koudelková 2006b, 9–10). Z německých autorů stojí v tomto ohledu za připomenutí také Karl Schneider,

kteřý upozornil na podobnost různých Krakonošových kousků, zejména proměn, s příběhy o čarodějích a čarodějnictví (*Schneider 1931, 6–8*).

Krakonoš jako postava svého druhu

Pokud se chceme věnovat horským duchům a dalším folklorním entitám, které jsou Krakonošovi podobné, je ještě třeba pracovně definovat, v čem vlastně spočívá ona „krakonošovitost“, čím se Krakonoš liší od ostatních fantastických bytostí natolik, že je možné považovat ho za samostatný typ postavy. Jde zde přitom spíše o specifickou kombinaci rysů vyskytujících se napříč různými příběhy, které byly navíc v různých fázích vývoje Krakonoše různě akcentovány, než o několik základních vlastností, z nichž by žádná sama o sobě nebyla k nalezení u jiných nadpřirozených bytostí. Za úvahu stojí především následující body:

- 1) Krakonoš je jedinečnou osobností. Má vlastní jméno, které je jménem osobním, a nikoli obecným typem označení postavy.
- 2) Krakonoš je vázán na konkrétní region, jehož hranice sice nejsou zcela pevně vymezeny, ale se kterým je obvykle spojován. V rámci tohoto regionu se nacházejí místa, která navštěvuje nebo využívá častěji. V novější době se stává přímo symbolickou reprezentací a ochráncem své oblasti.
- 3) Krakonoš je přednostně spojen s extravilánem, divokou nebo alespoň hospodářsky využívanou přírodou. Reprezentuje ji svou podobou či jinými projevy, nebo ji dokonce částečně dokáže ovládat. Není například bytostí městskou nebo hradním strašidlem.
- 4) Krakonoš se projevuje více různými způsoby a existuje o něm širší spektrum příběhů. Jeho povaha může být ambivalentní, vystupuje jako žertěš, strážce, soudce i hrozba. Obvykle ale není vnímán ryze negativně.
- 5) Krakonošovi je přisuzována nějaká typická podoba a gender, umí se ale proměňovat anebo působí bez toho, aby byl spatřen.
- 6) U Krakonoše se předpokládá přetrvávající působení, jeho příběh není uzavřen. I když jednotlivá podání (zejména ta literárnější) takové uzavření navrhnout mohou, nejde ani pak o nejvýraznější

motivy a existenci nadpřirozené bytosti je v přírodě stále možné alespoň podmíněně očekávat. Usnadňuje se tak návrat krakonošovských pověstí jako živého tématu v nových sociálních kontextech (srov. Dundes 1971, 23–24).

Je zřejmé, že takovýto nástin základních vlastností Krakonoše je orientační a na okrajích nutně neostrý, v následujícím textu ho ale budu dále diskutovat a s vědomím jeho omezení používat jako pomocné vodítko při srovnání jiných bytostí s Krakonošem. Pokusy o amatérskou i odbornou folkloristickou katalogizaci postav a příběhů horských duchů krakonošovského typu totiž sice v jisté míře proběhly, ale nedá se na nich stavět za všech okolností, obvykle kvůli omezenému množství použitého zdrojového materiálu.

Horští duchové v katalogích a komparacích

Dosavadní snahy nějak vymezit horského ducha krakonošovského typu a definovat bytosti, které do tohoto okruhu spadají, jsou poměrně sporé a paradoxně aktivnější jsou na tomto poli různí amatérští zájemci o regionální pověsti, záhadologové, publicisté píšící pro turisty nebo mládež a další autoři podobných zaměření. Nejde přitom o marginální tvůrce, protože mají snadný přístup k veřejnosti a mohou tak ovlivňovat utváření a obecné interpretace postav, o kterých píší.

Na české Wikipedii tak například existují v době psaní tohoto textu rovnou tři seznamy horských duchů a lokálních patronů. Nejobsáhlejší *Seznam mytických patronů v českých zemích* je vystavěn podle knihy Martina Stejskala *Labyrintem míst klatých*, která je populárním bedekrem představujícím formou krátkých hesel různé lokální pověsti. Přehled je uveden slovy, že obsahuje nadpřirozené a mytické patrony, strážné duchy a ochránitele jednotlivých oblastí českých zemí. Je koncipován poměrně extenzivně a jeho tvůrci usilují i o základní klasifikaci v kategoriích „duch, strážce lesa, lesní duch, strážný duch, démon, skřítek, víla, divoženka“, přičemž jako definice některých z nich slouží příslušná hesla v jiných částech Wikipedie (*Wikipedia.org a; Stejskal 2011*). Druhý seznam, *Ochránci a duchové českých hor*, se soustředí na dvanáct relativně známých postav, mezi které zahrnuje například

i Radegasta z Radhoště nebo Hejmona situovaného do Novohradských hor. Reference odkazují na současné webové články věnované zpravidla jednomu z duchů a vybrané víceméně náhodně a také na knihu záhadologa Otomara Dvořáka *Největší české záhady: Vládci démonů* (Wikipedia.org b; Dvořák 2009). Třetí seznam je v rámci struktury Wikipedie poněkud odlišného typu, jde o přehled hesel na téma *Bohové, ochránci a patroni hor*. Uvádí oba předchozí seznamy, dále ty z postav, které mají vlastní heslo, a připojuje ještě svatého Bernarda de Menthone (Wikipedia.org c). Z dalších přehledů publicistického typu je možné jmenovat třeba již zmíněné knihy populárního Otomara Dvořáka (Dvořák 2009; Dvořák 2020) nebo Hynka Klimka (Klimka 2009).

Akademická folkloristika se tématu postav blízkých Krakonošovi věnovala jen zřídka, i když Krakonoš samotný byl dlouhodobě předmětem zájmu i odborných debat, v jejichž rámci vznikaly také přehledy relevantních motivů (viz např. Tuma-Patry 1931; Tille 1898a,b,c,d). Ve stávajících katalozích, ať už českých, nebo světových, není zpravidla „krakonošovský“ horský duch definován samostatně. Reprezentativní Thompsonův katalog například obsahuje kategorii „Mountain spirits“ (F460), která ale primárně zahrnuje horské divé lidi a huldry skandinávského folkloru, a kromě nich jako samostatnou kategorii (F465) též Krakonoše, zároveň klasifikovaného jako ducha bouře (Thompson 1956, 123 a dále). Dagmar Klímová-Rychnová ve svém návrhu hesláře českých pověrečných povídek zase řadí Krakonoše spolu s Šumpelou, Kunibalem, ale i třeba hejkalem nebo morou do zbytkové sekce „pověrečné bytosti – varia“ (Klímová-Rychnová 1963, 745).

Horského ducha jako samostatnou kategorii uvádí až Jan Luffer ve svém *Katalogu českých démonologických pověstí*. Vychází z pověstí o Krakonošovi a Fabiánovi, jako základní motivy charakterizující tento typ postav vyjmenovává schopnost měnit podobu, doprovázení vichřicí, zákaz nazývání pravým jménem, kouzelnou zahradu a původ a odchod horského ducha. Kontakt s ním může být přátelský, kdy vypomáhá (někdy jen jednou) chudým lidem, umí léčit nebo nahrazuje škodu, kterou způsobil. Jako konfliktní situace pak vypisuje škádlení a zlomyslné kousky, například ničení a skrývání věcí, mámení lidí nebo bránění jízdy vozu. Může také trestat za posměch nebo špatné chování (Luffer 2014, 170–173). Obecně je možné Lufferovu katalogizaci považovat za v základu funkční, ale omezenou kvůli malému rozsahu použitých pramenů.

Českému „horskému duchovi“ se zdá na první pohled odpovídat německý termín „der Berggeist“. Při práci s německými prameny podávajícími přehled vlastností horských duchů, ve kterých není Krakonoš explicitně zmíněn, je ale třeba jisté opatrnosti vyplývající z jazykové stránky věci. Jakkoli bylo totiž obecně pojmenování „horský duch“ pro „krakonošovské“ bytosti již v českém odborně-folkloristickém prostředí částečně ustáleno například právě prostřednictvím Lufferova katalogu démonologických pověstí (Luffer 2014, 170–173), fakticky jde o termín ne vždy spolehlivě přeložitelný, není-li k dispozici dostatečný kontext. Problém spočívá v tom, že „berggeist“ má širší spektrum významů. Může totiž znamenat i ducha horního, tedy spojeného s hornickou činností a střežícího podzemní poklady (srov. Heilfurth 1967, 102–188). A protože některé „krakonošovské“ postavy – včetně samotného Krakonoše, jak již bylo zmíněno – mají vztah k hornické činnosti, nelze vždy snadno určit, zda „Berg-“ v pojmenování ducha označuje hory, nebo důlní díla. V německých pověstech z horských oblastí, jako jsou zejména Alpy, také častěji než ve srovnatelném českém materiálu vystupují horští berggeisti, kteří nejsou unikátními krakonošovskými bytostmi, ale pouze obecnými zástupci kategorie nadpřirozených bytostí – jsou to spíše duchové vyskytující se v horách než duchové hor (srov. např. Vernaleken 1858, 198).

Kromě folkloristických katalogů, které jsou primárně výčtem aktérů a jednotlivých motivů obsažených v příbězích, je možné se v literatuře setkat s komparativním nastíněním diskutovaného krakonošovského typu srovnáním více různých postav, z nichž jedna je zpravidla právě Krakonoš. Tato nastínění nejsou vždy dopracována do důsledků, potvrzují ale, že alespoň potenciálně byly takové postavy vnímány jako specifický typ bytostí. Asi vůbec první případy, kdy je Krakonoš srovnáván s jinou podobnou entitou, nalezneme u Praetoria, který s Krakonošem srovnává krušnohorského Katzenveita (Praetorius 1665, nestr. úvod; Wortlibio 1692, nestr. úvod), nebo u Balbína, který krátce popisuje srovnatelného ducha z Podhory na Tepelsku (Balbín 1681, 184). Jacob Grimm vnímal Katzenveita, Krakonoše, jesenického Jezerního pastýře a harzského Gübicha jako podobné postavy, které v rámci německého folkloru zařadil obecně mezi *schraty*, tedy lesní

nadpřirozené entity, skřety (*Grimm 1883, 478–482*).⁴ Později se postavami příbuznými Krakonošovi krátce zaobíral například Gustav Jungbauer, který představil jednotlivé příklady lokálních lesních duchů, pro něž používal termín „kobold“. Jako jejich hlavní rysy zdůrazňoval, že se na ně nemá volat jejich jménem a že jde mnohdy o duchy, kteří nemohou pro svá provinění nalézt pokoje nebo kteří připomínají čaroděje z pověstí. Například v Sasku je podle Jungbauera duch Katzenveit podobný lužickým čarodějným hrdinům Pumphantovi nebo Krabatovi (*Jungbauer 1921, 14–15*). Řada dalších konkrétních příkladů, kdy byly v 19. a 20. století jednotlivé lokální postavy jmenovitě srovnávány s Krakonošem, bude uvedena v následujících kapitolách. Ty jsou věnovány právě bytostem, které byly s Krakonošem takto porovnávány nebo které s ním sdílejí řadu společných rysů.

4 Zároveň si povšiml, že čím více se různé lesní bytosti vyskytují skupinově, tím spíše se svou podobou a chováním blíží skřítkům a jiným menším entitám. Pokud ale pověst líčí jednotlivé konkrétní postavy, tím spíše jsou v takových příbězích ženy popisovány jako moudré, či dokonce boyně a muži jako obři, fauni a lesní monstra (*Grimm 1883, 478–482*).